

## Jatkoa Agricolan tutkijoiden huomioihin

### 1. Agricolan *nm*:llinen monikon 1. persoonan päätte

Osmo Nikkilä esittelee henkevässä artikkelissaan »Agricola ja kumppanit» (Vir. 97 s. 594–610) mm. sellaisia kielen piirteitä, joita on Agricolan Uuden testamentin jälkipuoliskossa runsaasti. Yhtenä näistä Nikkilä mainitsee verbien monikon 1. persoonan päätteiden *-nme* tai *-nma*, esim. *ilmoitanme*, *waellanma*, jonka esiintymiä Nikkilä on löytänyt yli kaksikymmentä, kaikki epistolateksteistä. Täydennän seuraavassa joillakin havainnoilla tätä Nikkilän tutkimuksen yksityiskohtaa.

Monikon 1. persoonan päätteessä on Agricolalla vaihtelua – päätte voi olla vokaaliloppuinen tai loppuheittoinen ja loppuvoakaalina voi olla joko *e* tai *a/ä* –, mutta Nikkilän esittelemät variantit ovat poikkeuksellisia; vokaaliin loppuvan päätteiden konsonantit on UT:n jälkiosassakin useimmiten merkitty kahdella *m*:llä. Toisaalta *nm*:llinen merkintä tavataan joskus omistusliitteissäkin: *rucoxisanme* (1. Tess.), *Sarnoijanme* (2. Tim.), *syndinme* (1. Joh.), ja muutama *nm*-esiintymä on Agricolan muissakin teksteissä: UT:n alkuosassa *paluelenma* (Apt. 6:2), Käsikirjassa *auxenme* ja Messussa *edestotanma*.

Kyseessä on ilmeinen ortografian piirre. Kun kirjoitusasu *nm* ei voi olla ääntämyksenmukainen, sille on etsittävä jokin selitys. Otaksun, että *n*:llä on korvattu aiempi vokaalinpäällinen vaakaviiva puhtaaksikirjoitus- tai painatusvaiheessa. Kirjoituksessahan jätettiin usein kirjoittamatta toinen kahdesta peräkkäisestä *mm*:stä tai *nn*:stä; kirjaimen puuttuminen osoitettiin viivalla (Vanhat käsialat ja asiakirjat 1977: 9).

Juuri Agricolan UT:ssa on nasaaliviivaaikin käytetty monikon 1. persoonan muodoissa: UT:n jälkipuoliskossa tapauksia on 22 ja alkupuoliskossa 12. Näytteissä merkitsen viivan vokaalinjälkeisellä yläpilkulla (Index Agricolaensiksen merkintätapa): *hu-*

*cu'ma*, *paluele'ma*, *sano'ma*, *taruitze'ma*, *cutzu'me*, *keske'me*, *todhista'me*, *ilmoita'me*, *merkitze'me*. Esiintymiä on evankeliumeissa – paitsi Johanneksen –, Apostolien teoissa ja seuraavissa epistolateksteissä: Room. esip., 1. ja 2. Kor., Gal., Ef., 1. ja 2. Tess., 1. Joh., Hepr. ja Jaak. Myös omistusliitteissä nasaaliviivaa on käytetty: *poluille'ma*, *nauttiaxe'me*, *silmille'me* (Apt. 21, 1. Tim., 1. Joh.).

Nasaaliviivan ja toisaalta *nm*:n runsas käyttö varsinkin Uuden testamentin jälkiosassa tukee oletusta, että *nm*:llä on korvattu aiempi nasaaliviiva + *m*. Viivan plus *m*:n lukuasuksi voi tulkita tarkoitettua *nm*:ää, viivahan oli myös labiaalinasalin merkki.

*-nm*-merkinnän ja viivan plus *m*:n käytön yhteenkuuluvuuteen viittaa ehkä selvimmin se, että Agricolan kolmessa viimeisessä julkaisussa (PS, WE, NP) ei *nm*-yhtymäisiä päätte- tai liitevariantteja esiinny yhtäkään ja että Psalttarin monikon 1. persoonan päätteitä tai liitettä ei liioin koskaan ole merkitty viivalla plus *m*-kirjaimella. Viiva nasaalin merkinä on psalmijakeissa muutenkin harvinainen, ja tämä nasaali on lähes aina sananloppuinen *n*, esim. *hene'*, *heide'*, *tule'*, *noutele'*, *tacto's*. Reunaselityksissä viiva on yleisempi ja summaarioissakin melko tavallinen. Mutta sitä ei ole monikon 1. persoonan muodoissa.

Olisiko Uuden testamentin *m*:ää edeltävä nasaaliviiva vaihdettu *n*-kirjaimeksi vasta latomossa? Jos muutoksen tekijä on toiminut mekaanisesti, hän on korvannut *n*:llä nekin nasaaliviivat, jotka olisi pitänyt vaihtaa *m*-kirjaimiksi; yleensä viivan tilalle tuli *n*-kirjain. Mekaanisen vaihdon uskottavuutta vähentävät kyllä tekstiin jääneet nasaaliviivat, mutta tuskin ainakaan Agricola itse on vaihtanut nasaaliviivan *n*:ksi *m*:n edellä. Välillisesti tämä ortografinen erikoisuus kertonee kiireestä, millä UT:n jälkipuoliskon tekstiä tarkastettiin.

Agricola käyttää aina *nm*:ää sellaisissa yhdyssanoissa, joissa määriteosa on *n*-loppuinen ja perusosa *m*:llä alkava, esimerkiksi *ydhennmotoijnen*, *toisenmoissa*. Kirjoitusasu ei siten kuvasta ääntämyksenmukaista assi-



## Havaintoja

milaatiota.

Sen sijaan *semmotoinen* on Agricolalla yleistyyppeä (esiintymiä noin 60), *senmotoinen* harvinainen. Mutta *sen*-pronominin ja *p*-alkuisten postpositioiden liitoissa ei tavunloppuista *n*:ää ole merkitty assimiloituneeksi. Asut *senpolest(a)*, *senpäl(l)e*, *senperest(e)* ym. ovat yleisiä, kun taas harvinaisia ovat *sempäle* ja *semperäst*. Nämä ääntämyksenmukaiset variantit puuttuvat lähes tyystin UT:n jälkipuoliskosta.

Tuskin on aihetta epäillä, että Agricolan Uuden testamentin jälkipuoliskon *nm*:lliset persoonapäätteet olisivat syntyneet teorioimalla yksikön 1. persoonan tai joissakin tapauksissa passiivin *n*-loppuisesta verbinmuodosta ja *me*-pronominista. Onhan monikon 1. persoonan päätte tai omistusliite tavallinen myös Uuden testamentin tässä osassa.

## 2. Agricolan *-ele*-verbien *e*:ttömyys

Seuraavan tarkastelun kohteena on Agricolan *-ele*-verbien *e*:tön (vokaali)vartalo ja tässäkin tekstien väliset erot.

Agricolan frekventatiivis-kontinuaatiivisten *-ele*-verbien jälkimmäisen *e*:n katotapauksia on tutkinut Urho Johansson (1964). Hänen päätuloksiaan on havainto, että *e* on kadonnut vain nelitavuisista vokaalivartaloista. Ilmiö tavataan seuraavissa muodoissa: a) 3. inf. illatiivi ja instruktiivi, b) akt. indikatiivin preesensin mon. 3. persoonana sekä c) akt. 1. partiippi ja *-vAinen*-johdos. Nelitavuisen *-ele*-verbien *e*:ttömistä muodoista ovat yleisimpiä 3. infinitiivin muodot. Niitä on Agricolan teoksissa 23, kun taas *e*:llisiä on noin 80.

Arvid Genetz mainitsee artikkelissaan »Jälkileikkuuta Agricolan kielestä» *-ele*-verbien »heittäjän välistä loppu-*e*:nsä pois päätteiden edellä, jotka alkavat *u*:lla (= *v*), (*p*:llä) ja *m*:llä, kuitenkin pehmentämättä kovaa konsonanttia, joka on *ele*-päätteen edellä» (Jännes 1886: 164). Näytteinä Genetzillä on *culieskeluat*, *sylijeskeluet*, *aijatteluat*, *wiritteluat*, *silittelmehen*, *rucoelman* ja *rucowelpia* 'rukoilevia' (kaikki Ru-

kouskirjasta) sekä *wiritteluat*, *harioitteleuat* ja *iruitteleuat*. Genetz sanoo siis piirrettä *e*:n heittymiseksi, ja hän huomauttaa myös vartalon vahva-asteisuudesta.

Heikki Ojansuu (1909: 113–114) tulkitsi Agricolan *-ele*-verbien *e*:ttömät esiintymät konsonanttivartaloisiksi. Ojansuun mielestä vartalon vahva-asteisuus »saattaisi hyvin perustua yleistykseen».

Agricolan *-ele*-verbit on maininnut myös Eeva Lindén (1944: 85). Hän vertaa niihin frekventatiiviverbien 3. ja 4. infinitiivin ja 1. partiippiin sellaisia kaakkoishämäläisiä muotoja, joista »vartalon *e* on kadonnut», esimerkkeinä mm. *arvelmah*, *liukuelmah*, *pistelvi*. Ojansuun tulkintaan Agricolan *-ele*-verbien konsonanttivartaloisuudesta Lindén suhtautuu epäillen: »Tämä on tietysti mahdollista, mutta myönnettäneen, että *tt* sellaisissa muodoissa kuin *aijattelman*, *silittelmehen*, *luettelman* nimenomaan viittaa vokaalivartaloon.»

Käsittelen Agricolan *-ele*-verbien *e*:ttömyyttä teoksittain.

## Veisut ja Profeetat

Agricolan viimeisissä teoksissa, Vanhaa testamenttia sisältävissä Veisuissa ja ennustuksissa ja Profeetoissa ei ole *-ele*-verbien vokaalivartalon loppu-*e*:n katotapauksia. Esiintymät (yht. 16) ovat vartaloltaan nykyisenlaisia, esim. *lauleskeleman*, *wilpisteleman*, *kiluoitteleuat*, *pudhisteleuat*, *sadhatteleuat*.

Kun Veisuissa kerran esiintyy *e*:tön *-ele*-verbin mon. 3. persoonan muoto, on syynä se, että teksti on peräisin Rukouskirjasta: RK 177 WE 578 *Ette Kethut sen ylitze iooxendeluat* (Val. 5:18). Veisuissahan on Rukouskirjan tai Messun jakeita sellaisenaan.

## Rukouskirja ja Psalmtari

Myös Agricolan Psalmtarissa on nelitavuisen *-ele*-verbin vokaalivartalo aina (13 es.) *e*-loppuinen, sekä psalmijakeissa että sum-



maarioissa: *iruiteleuet*, *caunisteleuat*, *panetteleuat*, *wäristeleuet*, *etziskelemän*.

Luetellessaan Agricolan Rukouskirjan psalmien ja Psalttarin psalmien eroja Rapola (1930: 415) mainitsee fonologisten muutosten ryhmässä, että »hämäläistyypinen *lujittelman*» on Psalttarissa vaihdettu yleisempään asuun *luetteleman*.

Rukouskirjassakin on *-ele-*verbien *e:*-llinen vartalo muuten yleisempi kuin *e:tön* (10 : 2; *hauckutteleuat*, *silittelmehen*), mutta psalmeissa on kiinnostavan paljon *-ele-*verbien vartalonloppuisen *e:n* katotapauksia. Psalttarissa niitä taas ei ole lainkaan. Ero, jonka jo Rapola totesi, ilmenee psalmeista 9, 31, 90, 102 ja 104. Versioiden kieli on niin samanlaista, että Psalttarin psalmin pohjana on selvästi ollut Rukouskirjan suomennos. Näytteitä:

RK 197 *minun pite lujittelman caiki sinun kijtoxet*; vrt. PS 224 – – *luetteleman* – – (Ps. 9:15); RK 276 *Temen edheste pite iocaijnen pyhe sinua rucoelman oijskealla aijalla*; vrt. PS 253 *sinua rucoleman oikialla aialla* (32:6); RK 298 *Totuta meite aijattelman, ette meiden pite coleman*; vrt. PS 345 – – *aiatteleman* – – (90:12); RK 207 *Heiden tykönen Taijuahan linnut istuuat, ja wiserttelwet oxilla*; PS 363 – – *wiserteleuet* – – (104:12); RK 209 *Sielle hahdet culieskeluat, Sine Walascalat ouat*; PS 363 – – *culieskeleuat* – – (104:26); RK 275 *nijlle iotca ylpeytte harijotteluat*; PS 252 – – *harioitteluat* – – (31:24); RK 300 *Jotca minua syljieskeluat he wannouat minun cauttan*; PS 359 – – *sylieskeleuet* – – (102:9). - Lisäksi RK 208 *Öö tule, henesse kaiki pedhot lykyweluat* (Ps. 104:20).

*e:*-llisiä ovat kuitenkin monet Rukouskirjankin psalmien *-ele-*verbien ind. preesensin mon. 3. persoonan muodot:

RK 205 (samoin PS 361) *aijatteleuat* (Ps. 103:18); RK 279 *iotca cuiechteleuat* – – *He hambahitans pureskeleuat* (35:16); RK 280 heiden kitaans *ammotteleuat* (35:21); RK 283 (samoin PS 304) *he pauloij wiritteleuet* (38:13); RK 209 *henesse epelughut coijkisteleuat, sekä Isut ette wähet Eleijemet*; PS 363 *henesse epelughut coikistelauat* [!], *seke isoit ette pienet Elei-*

*met* (104:25); RK 303 (samoin PS 422) *Jotca aijatteleuat wärytte* (140:3); RK 304 *Jotca aijatteleuat minun kieundoni alascukista*; PS 422 *Jotca aiatteleuat minun keumiseni alascukista* (140:5); RK 304 (samoin PS 422) *Ne Coriat* – – *wiritteleuet* (140:6).

On kiintoisaa, että *e:*-llisiä esiintymiä on Rukouskirjassa aina eri psalmeissa kuin *e:tömiä*. Tämä voi johtua siitä, että Rukouskirjan psalmisuomennokset ovat erikäisiä tai eri kääntäjien tekemiä (ks. myös Puukko 1946: 80; Kiuru 1990: 288). Samaa viitannee se, että jotkin suomennosversiot ovat Psalttarissa muuttuneet paljon, jotkin eivät juuri ollenkaan.

*Rukoilla-*verbin vokaalivartalo on Agricolan teksteissä *rukole-* tai *rukoele-*. *Rukoel(e)-*vartalaisen verbin *e:tötömät* tapaukset ovat yleisempiä kuin *e:*-lliset. Esiintymiä ei kuitenkaan ole Agricolan muissa teoksissa kuin Rukouskirjassa ja Käsikirjassa ja kerran Matteuksen evankeliumissa, esim. *rucoelmahan, rucoeluaijsta*; vrt. *rucoelman, rucoelewaijsten*.

Jo Genetzin mainitsema vahva-asteinen 1. partisiippi esiintyy seuraavassa yhteydessä: RK 396 *cwle meite rucowelpia, cainaijsten, sätöin edheste, seke hengelsen ette rumelisen* (< Missale Aboense; Gummerus 1947: 179). Rukouksen suomennos on mahdollisesti Agricolan aikaa vanhempi. Tähän viittaa harvinainen *rucowelpia* (ainoa esiintymä) ja ehkä myös *ruumee-*vartalo.

Rukouskirjan lopussa (RK 800) on myös sana *tottelmus*. Tässäkin on syytä olettaa vartalon *e:n* heittymistä, ei alkuperäistä konsonanttivartaloa. Agricola käyttää deverbaaleissa *mUs-*johdoksissa vokaalivartaloa (Kiuru 1988a: 133 - 179). *Totella-*verbin kielteisen *-maton-*partisiipin ja yleensä *-mus-*johdoksenkin vartalo on Agricolalla vahva-asteinen (*tottelematon, tottelumus*).

## Käsikirja ja Messu

Agricolan Käsikirjassa ja Messussa, joiden kielestä yleensä tapaa samanlaisia väistyviä piirteitä kuin Rukouskirjasta, on joitakin



## Havaintoja

-*ele*-verbien *e*:n katotapauksia:

KÄ *rucoelman*; *rucoeluat*; *oppican* – – *aiattelman*; *en salli mine* – – *wilpistelmen*; ME *pite* – – *coettelman*; Eleinten ylitze *iotca maan päle coikisteluat* (1. Moos. 1:26). Toisaalta: ME (> WE) *pite* – – *noleskeleman* (Jes. 49:23).

## Uusi testamentti ja Piina

Agricolan Uudessa testamentissa on nelitaivuisen -*ele*-verbin vokaalivartalo yleensä *e*:llinen, varsinkin UT:n jälkiosassa (UB). Näytteitä *e*:n säilymisestä:

UA *kiluoitteluat* (1. esip.); *rupeisi ai-jattleman* (2. esip.); *wietteleuet* (Matt. 24:5, 24:11); *olit imechteleueiset* (Luuk. 2:33); *menen* – – *coetteleman* (Luuk. 14:19); UB *coetteleman meiden Wapautta* (Gal. 2:4); *ioxendeleman ymberi Hooneita* (1. Tim. 5:13); *imechtelemen* (1. Piet. esip.); *walecteleman* (Hepr. 6:18); 690 *caruasteleman* (Ilm. 10:9).

Vartalon loppu-*e*:n katotapauksia UT:n alkuosasta: *astui hen yxinens woorellen ru-coelman* (Matt. 14:23); *Mine näen Inhimiset keuxendeluun* (Mark. 8:24); *Phariseuset rupeisit aijattelman* (Luuk. 5:21); *iotca piiti heidens Hurskaxi teettelmen* (Luuk. 20:20); *Jotca* – – *teetteluat pitket Rucouxet* (Luuk. 20:47); *pite ihmectelmen* (Joh. 5:28); *Nin Petari rupeisi heille luettelman* (Apt. 11:4).

Uuden testamentin jälkiosassa *e*:ttömiä tapauksia on kyllä selitysteksteissä, esim. *he vskonsa ioetteluat* [po. *coetteluat*] (1. Kor. 14, sel.), *ymberinswipoitteluat* (Ef. 4, sel.), mutta vain parissa raamatunjakeessa: *caupiskeluat* (2. Kor. 2:17); *aiattelman* (2. Kor. 3:5); *walecteluat* (Ilm. 3:9). Huomatarkoon, että poikkeuksia on juuri 2. Korinttolaiskirjeessä, johon Nikkilä on kiinnittänyt erityistä huomiota (viimeksi 1993: 603).

Yleisempiä ovat siis jo UB:ssä sellaiset vartaloltaan *e*:llisten -*ele*-verbien esiintymät, jotka Agricolan 1550-luvun julkaisuissa kokonaan syrjäyttävät *e*:ttömät: *coetteleuat* (1. Kor. 12, sel.); *panetteleuat* (1. Piet. 2:12 ja 3:16); *Äikisteleuet* (2. Piet.

2:13); *Haucuteleuat* (2. Piet. 2:14); *jhmeteleuet* (Juud. 16); *lehetteleuet* (Ilm. 11:10); *jhmeteleuat* (Ilm. 17:8).

Vuonna 1549 ilmestyi Agricolan suomennos Johannes Bugenhagenin alkuaan saksankielisestä Jeesuksen kärsimyshistoriasta, joka oli julkaistu myös ruotsiksi (Heininen 1979).

Piinassa on -*ele*-verbien odotuksenmuokaisia *e*:llisiä muotoja ja myös katotapauksia. Kahtalaisuuteen on osin synnä Uusi testamentti, josta muodot voivat periytyä (Kiuru 1988b), esim. PI 170 *neki Petarin tulen tykene itzense lemmitteluen* (UA 154 *hen näki Petarin itzens lemmitteluen*; Mark. 14:67).

Yllättävää on Piinan -*ele*-verbien *e*:ttömyys, jos Uuden testamentin vastaavassa jakeessa on *e*:llinen variantti. Uusi testamenttihan ilmestyi ensin, ja Piinan *e*:ttömät asut osoittaisivat paluuta syrjäytyvään murteellisuuteen. Näytteitä:

PI 149 *iotca olit ylesmenneet iuhlana ru-coelman* (vrt. UA 282 *iotca olit ylesmennet Juhlana Rucoleman*, Joh. 12:20); 175 *Ja nin Canssa ylesmenit ia rupeisit rukolman, ette hen tekis ninquin hen aina tottunut oli heiden tekemen* (vrt. UA 155 *Ja nin Canssa ylesmeni, rupeisit rucoleman, ette hen tekis ninquin hen aina tottunut oli heiden tekemen*, Mark. 15:8); 171 *Nin hen rupeisi sadhattelman ia wannoman* (vrt. UA 103 *Nin hen rupeisi itzens sadhatelemaan, ia wannoman*, Matt. 26:74, ja UA 155 *nin rupeisi hen itzens sadhateleman*, Mark. 14:71).

Piinan näytteistä on syytä huomata *k*:n käyttö *rukoilla*-verbissä. Kirjasuomen siinä vaiheessa tätä ortografian piirrettä voi pitää väistyvänä; Agricolalla on takavokaalia edeltävän *k*-kirjaimen esiintymiä yleensä Rukouskirjassa, Käsikirjassa ja Messussa.

Kieli onkin Piinassa osin »vanhanaikaisempaa» kuin Uuden testamentin julkaisutussa suomennoksessa. Piinassa on -*ele*-verbeistä samanlaisia muotoja kuin oli Rukouskirjassa tai Käsikirjassa. -*ele*-verbien *e*:ttömyys todistaa osaltaan, että Agricola oli valmistellut Piinaansa pitkään, samanlaisesti Uuden testamentin kanssa.

On vaikea uskoa, että Agricola olisi vaih-

tanut UT:n *e*:llisiä verbinmuotoja *e*:ttömiksi Piinaa kirjoittaessaan. Oletan Agricolan osin käyttäneen Piinassaan UT:n aiempaa suomennosversiota. Ehkä UT:nkin versiossa oli ollut *-ele*-verbien *e*:ttömiä katotauksia niissä kohdissa, joihin niitä jäi Piinassa, vaikka UT:n lopulliseen versioon muodot muutettiin *e*:llisiksi.

Agricolan viimeisissä teoksissa on kokonaan luovuttu *-ele*-verbien *e*:ttömistä 3. infinitiivin, 1. partisiipin ja ind. preesensin monikon 3. persoonan muodoista. Rukouskirjan ja Psalmtarin vertailu osoittaa, että *e*:llisiin asuihin siirtyminen oli tietoista: ahtaasti murteellisia asuja karsittiin.

SILVA KIURU

#### LÄHTEET

- Mikael Agricolan teokset I–III. Faksimilepainos. WSOY, Porvoo 1931.  
Agricolan atk-tekstitiedosto. KKTK.  
GUMMERUS, JAAKKO 1947: Mikael Agricolan rukouskirja ja sen lähteet. Toim. AARNO MALINIEMI ja AARNE TURKKA. SKHS:n toimituksia XLIV: 2. Helsinki.  
HEININEN, SIMO 1979: Mikael Agricolan Passio. SKHS:n vuosikirja 68–69. Helsinki.  
JOHANSSON, URHO 1964: Frekventatiivisten *ele*-verbien ajattelman – wiserttelwet-muodot Agricolan tekstissä. Laudaturtyö. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.  
JÄNNES, ARVI (ARVID GENETZ) 1886: Jälkileikkua Agricolan kielestä. Virittäjä II.  
KIURU, SILVA 1988a: Agricolan teonnimijohdosten erikoispiirteitä. Mikael Agricolan kieli. Tietolipas 112. Toim. ESKO KOIVUSALO. SKS, Helsinki.  
— 1988b: Agricolan arvoitukselliset *tac(h)ton* ja *tadhon*. Virittäjä 92 s. 211–229.  
— 1990: Mistä vanhaan kirjasuomeen tulivat jälkipronominit *se* ja *hän*. Virittäjä 94 s. 278–306.  
KKTK = Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Helsinki.  
LINDÉN, EEVA 1944: Kaakkois-Hämeen murteiden äännehistoria. II. Vokaalisto. SKST 219. Helsinki.  
NIKKILÄ, OSMO 1993: Agricola ja kumpanit. Vanhimman raamatunkielemme äänne- ja muoto-opillisia piirteitä. Virittäjä 97 s. 594–610.  
OJANSUU, HEIKKI 1909: Mikael Agricolan kielestä. Suomi IV: 7. SKS, Helsinki.  
PUUKKO, A. F. 1946: Suomalainen Raamatunme. Otava, Helsinki.  
RAPOLA, MARTTI 1930: Lisävalaisua Mikael Agricolan oikeinkirjoitus- ja äänneoppiin. Virittäjä 34 s. 407–419.  
SKHS = Suomen kirkkohistoriallinen seura. Helsinki.  
SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia. Helsinki.  
Vanhat käsialat ja asiakirjat. Julkaissut Valtionarkisto. Helsinki 1977.